

כה דידי אינעלען זענען פראפער
טוואר נא פארמאנענד קלאמער

במאן און פון קוואלן קוואל
און דריטן פון זען וואל

עלוינע אונזערע און בודן בודן
קיינע און ערעב זענען געווארן

קארט פון נאך פירם פון קוואל
במאן און פון זען וואל

בני-ישראל נימולים בגבעת הערלות, היא גלגל, קודם בניסתם לארץ

איור מתוך 'פתח-אגמה' מאת עמראני (לפרשה המסופרת ביהושע ה: ב-ט) — כתיב מכוון בני-צבי 4602 (ראה להלן, עמ' 11)

הספרות של יהודי פרס

אמנון נצר

גבולותיה המדיניים של פרס השתנו במשך הדורות ואין הם מקיפים את כל דוברי הפרסית, הפזורים מלבד באיראן גם באפגאניסטאן ובכמה ארצות באסיה המרכזית. בסקירתו להלן אעסוק בספרותם של היהודים, הדוברים פרסית הן בפרס והן מחוץ לגבולותיה.¹

ספרותם של היהודים הפרסים כוללת את כל יצירתם בכתב הן בעברית והן בפרסית-יהודית, שהיא שפה כתובה ולא שפת-דיבור. היהודים בכמה ערים וישובים דוברים להגים של פרסית המיוחדים להם, שהם דומים או זהים ללהגים של המוסלמים בסביבתם הכפרית, אך שזורים במלים עבריות וארמיות, המשמשות בעיקר למונחים מתחום הדת. יהודי פרס לא השתמשו בדרך-כלל בלהגים אלה ביצירתם הכתובה. הלשון של ספרותם, הנכתבת באותיות עבריות, היא פרסית קלאסית שזורה מלים עבריות וארמיות, השאלות בעיקר מספרות ההלכה והליטורגיה. לשפה הפרסית-יהודית יש גם כן מבנה צורני ותחבירי מיוחד משלה. הספרות של יהודי פרס נכתבה ברובה הגדול בפרסית-יהודית, ורק חיבורים מועטים כתוכה נכתבו בעברית או בארמית. ספרות זו מגוונת מאוד בתכניה ובנושאים והיא כוללת: תפסירים לספרי-הקודש, לספרי הלכה ולתלמוד; מילונים, כתבים ברפואה ובמדעים; סיפורים ומעשיות ועוד. רוב היצירות האלה עוסקות בעניינים מתחום הדת היהודית ותרבותה; לכן אפשר לומר כי הספרות של יהודי פרס היא בעיקרה ספרות דתית.

השירה הפרסית-יהודית היא הלוז ביצירתם של יהודי פרס הן בכמותה והן באיכותה, והיא מעניקה לספרותם ערכים אסתטיים, ומשווה לה חשיבות. שירתם עוסקת כמעט בכל הנושאים שבהם עוסקת יצירתם בפרוזה. להלן נייחד פרקים נפרדים לפרוזה ולשירה בספרותם של יהודי פרס, אולם בעוד שאת ספרות הפרוזה נסקור אך לפי נושאים, בחלקת השירה, בשל חשיבותה, נדון בפירוט במשוררים השונים וביצירותיהם.

1 המאמר הזה יסודו במבוא מקיף ומפורט על ספרות יהודי פרס, אשר עתיד להופיע בראש ספר, שעניינו פענות, זיהוי ותיאור של כתבי-היד הפרסיים-יהודיים במכון בן-צבי. המבוא ילווה במספר רב של מקורות ומובאות.

א. ספרות בפרוזה

1. תפסירים לספרי הקודש

תפסיר הוא תרגום של ספרי־הקודש לפרסית; אולם במרוצת הזמן נתרחבה ההגדרה של סוג זה. בהתחלה היא חלה על כל חיבור בעל תוכן דתי, שתורגם מעברית או מארמית לפרסית; מאוחר יותר נעשתה ההגדרה מקפת עוד יותר וכללה תרגום חופשי לכתבים דתיים ואף פירושים ותוספות, המלווים את התרגום של המקור העברי או הארמי לפרסית־יהודית. תפסירים נכתבו הן בפרוזה והן בשירה.

איננו יודעים מתי התחילו יהודי פרס לדבר פרסית או לכתוב בה דברי ספרות, אך מצויות עדויות, כי פרסית, או אחת השפות האיראניות, שימשה שפת הדיבור והכתיבה שלהם עוד לפני כיבוש האימפריה הפרסית בידי הערבים (בשנת 651 לסה"נ). התפסירים העתיקים ביותר לספרי התנ"ך, שנמצאו עד כה, הם מלפני המאה ה־12 לסה"נ. תפסירים, שנכתבו בתקופות שונות ובאזורים שונים בפרס, מצויים ברובם בכתבי־יד שבספריות שונות בעולם, כגון ספריית הותיקן, הספרייה הלאומית בפאריס והספרייה המלכותית הבריטית בלונדון. בספריות של האוניברסיטה העברית ושל מכון בן־צבי בירושלים שמורים כתבי־יד של תפסירים לתנ"ך מתקופות מאוחרות יותר. לתפסירים אלה נודעת חשיבות רבה הן למחקר של הלשון האיראנית והן להבנת מונחים ומושגים שונים בתפיסת־עולמם היהודית של בני עדה זאת. כמה תפסירים לתנ"ך נחקרו ונדפסו, כגון, התפסיר: 'התורה בפרסית־יהודית בעריכת פרופ' חיים פייפער (ירושלים תשל"ב); 'תפסיר תהלים' בעריכת פרופ' עזרא ציון מלמד (ירושלים תשכ"ח).

2. תלמוד והלכה

מעטים ספרי התלמוד ותפסיריהם בכתבי־היד של יהודי פרס, וכנראה לא תפס לימוד התלמוד מקום מרכזי בחייהם. אפשר שאחת הסיבות לכך היא הירידה התרבותית־דתית של יהדות פרס, במיוחד מאז עלות הצפויים לשלטון בארץ זו (1502 לסה"נ). יש להניח, שבזמנים קדומים יותר הם עסקו בלימוד התלמוד, אלא שלא הגיעו אלינו עדויות בכתובים לכך. יצויין, כי מסכת אבות שבמשנה תאמה מאוד את טעמו של היהודי הפרסי ואת אורח־חיינו, בשל עולמה המוסרי ואופיה הדרשני, ואכן היא תורגמה בידי מתרגמים שונים, ואף מצוי תפסיר שירי שלה (ראה להלן).

החיים הדתיים־נורמאטיביים של יהדות פרס, כפי שהם משתקפים בכתבי־היד שלהם, היו מבוססים על הלכות המקובלות על רוב קהילות ישראל. כתבי־היד שבידינו מלמדים על הסתמכותם הרבה בעיקר על 'משנה תורה' לרמב"ם ועל 'שולחן ערוך' לר"י קארו, אף כי לא נמצאו עד כה חיבורים אלה בשלמותם בפרסית־יהודית. כידוע, קודקסים אלה של הרמב"ם ושל ר"י קארו לא בכל קהילות ישראל נתקבלו ללא עוררין. אשר ליהדות פרס, לא ידוע לנו האם היו גם בקרבה נסיונות לקודיפיקאציה הלכתית נפרדת.

חיבור חשוב בפרסית־יהודית בתחום הקומפילאציה של ההלכה היא 'ליקוטי דינים' בארבעה חלקים (ירושלים תר"ס-תרס"ד) מאת רבי שמעון חכם (נולד בבוכ'ארה ב־1843, עלה לארץ ב־1890 ומת בירושלים ב־1910).

3. מדרשים

יהדות פרס מצאה עניין רב במדרשי אגדה והלכה, ואלה שובצו לא רק בתפסירי המקרא, התפילות והדרשות ובסיפורים ומעשיות שנכתבו בפרוזה, אלא גם בשירה (ראה להלן). מצויים בידינו כתבי־יד של מדרשים כמעט לכל ספרי התנ"ך הן בעברית והן בפרסית־יהודית, שנכתבו באזורים שונים בפרס. נציין כמה מהם: מדרש סדר הילד, מדרש שקלים, מדרש לקח טוב לרבי טוביה בן אלעזר, מדרשים למסכתות תענית, מגילה וחגיגה, מדרש מעשה משה, מדרש עליית משה למרום, מדרש מסכת דרך־ארץ וזוטא (שחלקים ממנו כלולים במחזור ויטרי) ועוד. ילקוט המדרשים בספר 'פתרון תורה', שכתב־היד שלו מקורו בפרס במאה ה־14 והוא נתחבר כנראה בבבל, נחקר ונדפס בידי פרופ' אפרים א' אורבך (ירושלים תשל"ח).

4. קבלה ומיסטיקה

על מקום הקבלה וספר הזוהר בחיי הרוח של יהדות פרס כותב חנינא מזרחי, אשר הוא ואביו היו מורים רוחניים ליהדות זו:

ארץ פרס ידועה כארץ שירה ומסתורין והיא גם הטביעה במשך דורות את חותמה על היהודי הפרסי, ולכן התחבב כאן מאוד ספר הזוהר שכולו שירה ומסתורין והתקדש בקדושת הדורות, עד כי דחה מפניו את התלמוד (יהודי פרס, תל־אביב 1959, עמ' 30).

במדרשים שנלמדו בפרס ניכרת השפעת הזרמים הקבליים, אולם מספרם של החיבורים הקבליים המובהקים בפרסית־יהודית, או תרגומים שלמים של מקורות קבליים לשפה זאת אינו גדול. נראה כי הנטייה הקבלית של יהודי־פרס באה לידי ביטוי בשירים ובפיוטים. שירי שבח לרשב"י וכן שירים ופיוטים מאת מקובלים ידועים מצויים בקובצי־שירה אחדים. בשירים אחדים, כמו 'סאקי־נאמה' לעמרנני (ראה להלן), ניכרת אוריינטאציה צופית, הרווחת בקרב מיסטיקאים מוסלמיים בפרס.

5. תפילות

כתב־היד של סידורי התפילה מפרס הם, ככל הידוע, מן המאה ה־16 ואילך, וחלקים מהם כתובים או מוערים בפרסית־יהודית. סידורי־תפילה אלה, המגלים היבטים מעניינים על מנהגי התפילה של יהודי פרס, היו מבוססים על סידור התפילה של רב סעדיה גאון (מת ב־942). מאוחר יותר עברו יהודי פרס לשימוש בסידורי־תפילה שנדפסו בוארשה, וינה וליבורנו. איננו יודעים בודאות ממתאי ועד מתי השתמשו יהודי פרס בסידורי־תפילה של רס"ג (הספר 'נוסח התפילה של יהודי פרס', בעריכת ד"ר שלמה טל, ירושלים תשמ"א, תורם תרומה חשובה לביורור סוגיות אלה). מכל מקום,

ידוע שהם היו נתונים למרותם של חכמי ככל בתקופת הגאונים. אך יש להוסיף, כי בתחום הליטורגיה היו יהודי פרס לא רק מושפעים אלא גם משפיעים. מפרס יצאו שליחים אל יהודי סין, כפי שמלמדים קטעים לתפילות, שנמצאו באזור קאי-פונג-פו בסין, ובהם שמות פרסיים של שליחים וכן הוראות בשפה הפרסית למתפללים.

6. מילונים

מילונים, שנתחברו בפרס, ללימוד השפה העברית והשפה הארמית, במיוחד לשם הבנת ספרי-הקודש ולהוראה בבתי-המדרש, יש להם חשיבות רבה לבלשנות השמית ולבלשנות האיראנית. בין המילונים החשובים נציין את 'ספר המליצה' מאת שלמה בן שמואל, שהועתק בעיר אורגנג' (אסיה המרכזית) בשנת 1339, והוא מכיל פירושים בפרסית (לפעמים בלהג המקומי) למלים בעברית ובארמית, וגם למלים בסורית, ביוונית ובאיראנית, המצויים בספרי התנ"ך, התלמוד והמדרשים. בחיבור המילון נעזר המחבר במילונים ובפירושים של הרב סעדיה גאון, הרב האי גאון, רש"י ורמב"ם. ראוי להזכיר כאן גם את 'אגרון' מאת משה בן אהרן בן שארית מהעיר שירואן (היום באזרביג'אן הסובייטית), שנתחבר בשנת 1459, והוא כולל פירושים של המלים הקשות בעברית ובארמית שבתנ"ך לפרסית. מילונים אלה מעידים על כך, שבקרב יהדות פרס היו תלמידי-חכמים בעלי ידע בספרות הרבנית.

7. רפואה ומדעים

הרופאים היהודים בפרס, שמקצועם עבר בדרך-כלל בירושה בתוך המשפחה, זכו למעמד מיוחד ואף להוקרה ולהערכה בחברה המוסלמית, ושמן של אחדים מהם נודע לתהילה. לדוגמה, שני אישים ממוצא יהודי, שהגיעו לצמרת השלטון בתקופה האילכ'אנית, סעד אל-דוולה (מת ב-1291) ורשיד אל-דין (התאסלם, מת ב-1318), היו רופאים במקצועם.

החיבורים ברפואה ובפארמאקולוגיה בפרסית-יהודית מבוססים ברובם על 'קאנון', ספרו הידוע של אבן סינא (מת ב-1037). בשולי כתבי-יד אלה מצויות הערות מאת בעליהם הרופאים, שיש להן חשיבות מדעית, ונראה כי הערות אלה, שאצור בהן ניסיון ומידע רפואי מרובה, ראויות למחקר.

יהודי פרס התעניינו באסטרונומיה ובחיבור לוח-השנה. 'מחזור דולאבי' הוא חיבור בפרסית-יהודית על לוח-השנה העברי, והוא מבוסס על 'מחזור רמז' לרבי יאשיהו בן מבורך אל-עאקולי. בפרסית-יהודית מצויות גם-כן העתקות של חיבורים מוסלמיים-פרסיים על אסטרונומיה, ואלה מלבד החיבור 'זה ספר תולדות השמים והארץ' מאת 'וסף הפרסי.

8. פילוסופיה, תיאולוגיה ואפולוגטיקה

החיבור החשוב ביותר בתחום זה, הכולל דברי הגות בפילוסופיה, בתיאולוגיה ובאפולוגטיקה, הוא 'חובות יהודה' מאת יהודה בן אלעזר. חיבור זה עודנו בכתב-יד,

ועל מחברו אין לנו פרטים; אפשר שהוא מאצפהאן או מכאשאן. הספר נתחבר בשנת 1683, באחת התקופות הסוערות בתולדות יהודי פרס, שנים מעטות לאחר מאורעות הדמים של התקופה הצפונית ופעילות של שליחי שבתי צבי ברחבי פרס. 'חובות יהודה' כתוב בפרסית מצוינת, המשתווה ברמתה עם החיבורים המעולים בפרסית קלאסית של אותו זמן, ותוכנו מעיד על למדנות עמוקה ומקיפה של מחברו. חיבור זה מחולק למאמרים, שערים ופרקים, והוא כולל דיון מפורט ושיטתי על נושאים כגון: בריאת העולם, הנבואה, אמונת ישראל, תחיית המתים, גמול ועונש, גאולה ומשיחיות ועוד. המחבר מתבסס בדבריו בעיקר על חיבורי הרמב"ם, אבל ניכרת בקיאותו גם בכתבי אפלאטון ואריסטו, אבן-סינא, אל-גזאלי ואבן רושד.

בין כתיב-היד שבפרסית-יהודית מצויים קטעים שמחבריהם היו קראים, כגון קטע תיאולוגי-אפולוגטי מ'ספר המצוות', שעיקר תוכנו מכוון להוכיח את האמת שבנבואת משה לעומת נבואותיהם של מייסדי דתות אחרות.

9. אגדות ומעשיות

רבות הן האגדות והמעשיות בפרסית-יהודית, הן בפרוזה והן בשירה, השזורות בחיבורים מסוגי-ספרות שונים: בפרשנויות לתנ"ך ולתלמוד, במדרשים ובספרות חילונית. חלק מהן, לרבות אלה שבספרות הדתית, כמו הפירוש לפרקי אבות, שאוב ממקורות פרסיים.

לספרות העממית נודעת חשיבות מרובה להכרת העולם הדתי, התרבותי והחברתי של קיבוץ אתני. ספרות זו, חלקה נמסר מדור לדור בעל-פה. נעשתה פעולה מקפת לרישום ולמיון הספרות העממית של עדות ישראל, לרבות יהודי פרס, במסגרת 'ארכיון הסיפור העממי בישראל' (אסע"י). בין הקבצים של סיפורי-העם של היהודים הדוברים פרסית, שיצאו לאור, נזכיר את שמעון חכם, סיפורי מעשיות, שני חלקים (ירושלים תרס"ז); ישראל גול שאולוף, ספר מעשיות נפלאים, שני חלקים (ירושלים תרע"ב-תרע"ג); חנינא מזרחי, בישישים חכמה (חיפה תשכ"ז); משה נחמד, הגלימה החדשה של מולא אברהם (חיפה תשכ"ז); בן-ציון יהושע, צוואת אב (חיפה תשכ"ט); זבולון קורט, כת-המלך שהפכה לזר פרחים (תל-אביב תשל"ד); עירית אמינוף, האמיר והאלמנה היהודיה (חיפה תשל"ד); רפאל בבאי, טובה בעד טובה (ירושלים תש"ם).

ב. שירה

ספרות השירה בפרסית-יהודית מצטיינת בתוכנה המגוון ובהיקפה הרחב, והיא כוללת נושאי קודש וחול וכן העתקות או עיבודים לשיירים מאת גדולי המשוררים הלא-יהודים של פרס. המסגרת של סקירה זאת אינה מאפשרת לסקור בהרחבה את כל היבטי השירה הפרסית-יהודית, לכן אציין את החשובים והבולטים ביצירה ואת יצירותיהם העיקריות.

1. שאהיץ

שאהיץ הוא גדול המשוררים של יהדות פרס בכל הדורות, וככל הידוע גם הראשון שבהם. יהודי פרס כינוהו, מתוך הערצה, 'מולאנא שאהיץ' (שאהיץ בפרסית פירושו בז או נשר; מולאנא פירושו רבנו), וכנראה אין זה אלא כינוי. את שמו המלא איננו יודעים ואף לא את תולדות חייו. מקובל בין החוקרים, שהוא משיראז שבדרום פרס, אולם אין עדות ודאית לכך.

שאהיץ הוא המשורר היחיד בפרסית־יהודית שעיבד את חמשת חומשי התורה. תחילה, בשנת 1327/8, תרגם את ארבעת הספרים האחרונים של התורה (שמות, ויקרא, במדבר ודברים), ויצירתו זו נקראת 'מוסא נאמה' (ספר משה), משום שהדמות המרכזית בספרים אלה הוא משה רבנו. היצירה, המשתרעת על פני כעשרת אלפים בתי־שיר, איננה תרגום מילולי של המקור המקראי, אלא שזורת בה אגדות מן המדרשים וגם ממסורות לא־יהודיות.

'מוסא־נאמה' מתחיל, בדומה ליצירות שיריות ארוכות מסוגו, בפרקי שירה בשבח האל, משה רבנו והנביאים. אחרי כן מתאר שאהיץ אפיזודות, הקשורות בבוא בני־ישראל ממצרים, בהולדת משה, בילדותו בבית פרעה ובבגרותו. מעלליו תופסים מקום חשוב בפרקי הספר. מרתקים במיוחד הם המחזות, שבהם נלחם משה בגבורה נגד חיות מסוכנות: דרקון, זאב אדיר־כוח ואריה שחור, שהטיל חתתו על שדות־המרעה של חותנו יתרו. העלילות מתוארות ביכולת אמנותית מרשימה ובסגנון שירי מעולה והן מתפתחות כדינאמיות רבה. נראה ששאהיץ כיוון לכתוב אפוס שירי בדומה ליצירה האפית הפרסית 'שאה־נאמה' מאת פרדוסי (מת ב־1020 לסה"נ). שכן משה, לבד מהיותו נביא־הדור, אהוב־האל ומחוקק־האומה, הוא גיבור בעל עוצמה פיסית על־אנושית אדירה, היודע ללחום באויבי עמו.

בשנת 1333, כחמש שנים אחרי חתימת 'מוסא־נאמה', השלים שאהיץ יצירה שירית נוספת, הכוללת כ־6500 בתי־שיר, על אירועי מגילת אסתר וספר עזרא. יצירה זאת לפעמים מוצגת כשני חיבורים נפרדים: 'אָרְדְּשִׁיר־נאמה', הקשור במגילת אסתר, ו'עזרא־נאמה', הקשור בספר עזרא.

ב'ארדשיר־נאמה' מסופרים שני סיפורים נפרדים. גיבורי הסיפור האחד הם אסתר המלכה והמלך ארדשיר, הוא אחשוורוש. ארדשיר נקרא בספרו של שאהיץ, וכן ב'שאה נאמה' לפרדוסי, גם בשם בְּהֶמֶן בן אֶסְפַּנְדְּיָאר בן גוֹשְׁטָאסֶב. כידוע, החוקרים מזהים את אחשוורוש עם המלך חֶשְׁאִיאֶרְשָׁא, אשר קדם לארדשיר ומלך באימפריה האיראנית בשנות 465-486. עלילת הסיפור השני ב'ארדשיר־נאמה' היא האהבה המתרקמת בין שירויה, בן ארדשיר מאשתו ושתי, לנסיכה הסינית מְהֶנְאֶד. לאורך כ־6,000 בתי־שיר מצייר שאהיץ תמונות מרהיבות של אהבה ונקמה, טבע וצידי, שדות־קרב ומשחקי ספורט מלכותיים, מחזות המזכירים את העולם המתואר ב'שאה־נאמה'.

'עזרא־נאמה' היא יצירה קצרה, הכוללת כ־500 בתי־שיר, ובה תיאורים מעניינים על חייו ומותו של כורש ועל פגישותיו עם גדולי היהודים: עזרא, חגי, זכריה, מתתיה

ומרכזי. פרק מיוחד מיוחד שאהין להולדת כורש מאמו אסתר. לגרסה זאת, שכורש הוא בן אסתר, שותפים גם כמה היסטוריונים מוסלמיים חשובים. בשנת 1358, כשלושים שנה לאחר חיבור 'מוסה-נאמה', הושלמה יצירתו האחרונה של שאהין, על ספר בראשית, הכוללת קרוב ל-9,000 בתי-שיר. אפשר לחלק את היצירה הזאת, מבחינת העלילה והתמאטיקה, לארבעה חלקים: (א) מבריאת העולם עד עקדת יצחק (ב) עקדת יצחק (ג) האפוס השירי על איוב (ד) פרשת יוסף ואחיו ואהבת זולתי'א (אשת פוטיפר) ליוסף. החלק האחרון מצוי בכתיב-היד לרוב בנפרד, וידוע בשם 'יוסף וזולתי'א'. משוררים מוסלמיים בפרס, לפני ואחרי שאהין, כתבו יצירות שיריות על יוסף ואהבת זולתי'א אליו, סיפור המכונה בקוראן (סורה יב: 3) 'היפה בסיפורים'. אך 'יוסף וזולתי'א' של שאהין הינה אחת היצירות הנעלות ביותר בשירה הפרסית, והיא משתווה עם מיטב השירה הרומאנטית בספרות הפרסית הקלאסית.

כתבי שאהין נדפסו בירושלים בראשית המאה ה-20 בידי הרב שמעון חכם ובעריכתו, ואלה הם: ספר שרח שאהין תורה (ירושלים תרס"ב-תרס"ה, כולל התפסיר השירי של התורה כולה); ספר שרח שאהין על מגלת אסתר (ירושלים תר"ע; חסרים כמה פרקים).

2. עמראני

עמראני הוא המשורר השני הגדול של יהודי פרס, וגם לשמו הם הקדימו את התואר 'מולאנא'. הוא נולד בשנת 1454, כנראה באצפהאן, עבר לכאשאן, וכנראה ששם מת בשיבה טובה אחרי שנת 1536. עד לאחרונה ידעו החוקרים על שתי יצירות שלו בלבד: 'פתח-נאמה' (ספר הנצחונות) ו'גנג'-נאמה' (ספר האוצרות), אולם מתברר שהוא חיבר כתריסר חיבורים, בשירה ובפרוזה, ואלה הם:

(א) 'פתח-נאמה', שהיא ככל הידוע, יצירתו הראשונה והארוכה ביותר, כוללת כ-10,000 בתי-שיר, ובהם מתוארים האירועים של (לפי הסדר הזה) ספרי יהושע, מגילת רות, שמואל א-ב. בפתח דבריו מגלה המשורר, כי חיבר ספר זה בהיותו בן עשרים, בשנת אתשפ"ה לשטרות (שנת 1474), תחילה ביוזמתו ובהדרכתו של מורו הראשון, 'אמין אל-דוולה ואל-דין', ואחר-כך בהדרכתו של רבי יהודה בן-יצחק. עמראני התכוון לחבר יצירה שירית, שתכלול את ספרי הנביאים והכתובים, ובכך תשלים את מפעלו הספרותי של שאהין, אולם נראה שלא עלה בידו לסיים את תוכניתו. כתב-היד של 'פתח-נאמה' אין בהם פרק החותם את היצירה, ורובם מסתיימים בפרק על כיבוש ירושלים בידי דוד המלך ומשלוח מתנות אליו מטעם חירם מלך צור (שמ"ב ה: יא). 'פתח-נאמה' כולל מספר גדול של מלים בעברית, יותר מאשר בכל כתבי שאהין. 'פתח-נאמה' צמוד לטקסט המקראי, יותר מאשר כתבי שאהין, ואין בו פירושים ואגדות מן המסורות המוסלמיות. אבל בדומה ל'מוסא-נאמה' של שאהין, מצויר עמראני תמונות מרהיבות של שדות-קרב, שבהם מנצחים גיבורי ישראל את אויביהם.

(ב) 'גנג'נאמה', שחיבורו נסתיים בשנת 1536, בהיות המחבר בן 82, היתה כנראה היצירה האחרונה שכתב עמראני. היצירה כוללת כ-5,000 בתי-שיר, והיא פאראפראזה שירית על פרקי אבות. היא כתובה בסגנון שירי מעולה, ומתגלים בה בגרות מחשבתית ורגשות נעלים. בפרקיה האחרונים מביע עמראני צער עמוק על מות ידידיו ומקונן על אובדנם. פרק נפרד מיוחד המשורר להשאת עצות לבנו, ג'לאל אל-דין שר שלום.

(ג) 'סאקי-נאמה' (ספר מוזג-היין), הכולל כ-200 בתי-שיר, הינו שיר בעל סגנון נעלה, המגלה את שאיפתו המיסטית של המשורר להתאחד עם האל. השיר כולל מובאות מיצירות משוררי פרס, כמו: עומר כ'יאם, ס'עדי וק'אפז. החוקר, פרופ' צ'יאא אל-דין סג'אדי, מאוניברסיטת טהראן, שיבח את לשונו הנשגבת של שיר זה והציע לצרפו ליצירות 'סאקי-נאמה' המפורסמות, שבספרות הפרסית הקלסית.

(ד) היצירות האחרות של עמראני בפרסית-יהודית הן רובן ככולן שירים קצרים, שאל נושאייהם מכוונות כותרותיהם, כגון: (1) 'ג העיקרים של אמונת ישראל', שחובר בשנת 1508; (2) 'חנוכה-נאמה', שחובר בשנת 1524, והוא מתאר את מעשי הגבורה של המכבים נגד הפולשים הזרים; (3) 'אָנְתָּק'אב נְכ'לְסָתָאן' (מבחר גן הדקלים), שנועד להורות מוסר והתנהגות נאותה לבני הקהילה ולראשיה; (4) 'קָצָה הַפֶּת בְּרֵאדְרָאן' (סיפור שבעת האחים), הידוע גם בשמות 'מרים בת נחום ושבעת בניה', או 'חנה ושבעת בניה', הוא שיר-קינה מדרשי, שמשולבים בו קטעי פרוזה; (5) 'עשרה הרוגיה-הלכות', המספר בסגנון נרגש את עינוייהם ומותם של עשרת חכמי ישראל בידי הרומאים. שתי היצירות האחרונות מושרות בנעימה עצובה בתשעה באב. עמראני חיבר שירים נוספים, בהם שיר בקשה ותחנונים ושירים ליריים. הוא גם כתב סיפור דיאקטי קצר בשם 'זְמְבִיל-דִּדוּ' (סורג-סלים).

רוב כתבי עמראני לא נדפסו, והם מצויים בכתבי-יד בלבד.

3. כ'אג'ה בוכ'אראי

כ'אג'ה בוכ'אראי חיבר בשנת 1606 את היצירה השירית 'דאניאל-נאמה', המבוססת על ספר דניאל, על הספרים החיצוניים ועל המדרשים, וכוללת את חישובי הרב סעדיה גאון על קץ הימים וביאת המשיח, המיוסדים על פסוקים מספר דניאל. 'דאניאל נאמה' כולל יותר מאלפיים בתי-שיר, וסגנונו האפי דומה לסגנונם של שאהין ושל עמראני. בפתח דבריו משבח המשורר את שאהין ורואה את עצמו 'ציפור חלשה' לעומת 'שאהין' (בז, נשר). ב'דאניאל-נאמה' מצויים תיאורים מרתקים של שדות-קרב, שבהם ערוכים צבאות 'כורש הפרסי ודריוש המדי' מול אויבם בלשאצר. זהו חיבור נדיר, שעד כה נמצא כתבי-יד שלם אחד שלו בלבד.

4. אהרן בן משיח

אהרן בן משיח הוא משורר מאצפהאן, שנאלץ בלחץ של רדיפות לעזוב את עיר-

מגוריו ולהתיישב ביזרד. יצירתו השירית, הידועה בשם 'שופטים-נאמה' (ספר שופטים), מפורסמת בהיותה כלולה בתוך מרבית כתבי-היד של 'פתח-נאמה'. 'שופטים-נאמה', שנתחברה בשנת 1692, היא יצירה קצרה יחסית ואין היא אלא פאראפראזה על ספר שופטים מתחילתו עד סוף פרק יח. 'שופטים-נאמה' כתוב במשקל ובסגנון של 'פתח-נאמה', ואמנם המחבר מזכיר את עמראני כמורו וכמקור-השראה לחיבור יצירתו זו.

5. מרדכי בן דוד

אהרן בן משיח לא סיים את חיבורו השירי על ספר שופטים. זאת עשה מרדכי בן דוד ביצירתו השירית 'מעשה פילגש בגבעה', הכוללת את הפרקים יט-כא בספר שופטים, ובכך היא מהווה השלמה ל'שופטים-נאמה'. גם 'מעשה פילגש בגבעה' כלול ברוב כתבי-היד של 'פתח-נאמה' ודומה ליצירתו של עמראני בלשונו, בסגנונו ובמשקלו. תאריך חיבורו של שיר זה אינו ידוע; נראה שנתחבר בתקופה סוערת של רדיפות וגזרות שמד. המשורר מספר, כי בילה שמונה חודשים ב'זנְדָאן שאהי', בית-כלא של המלך, ונאלץ למכור את רכושו כדי להמציא דמי-ערבות, ובדרך זאת לברוח. לא ברור מאין ולכן הוא נאלץ לברוח. המשורר ציין פרט חשוב אחר — 'זה ארבעים שנה לא אכלתי לחם פסול' — המרמז על מצבם הקשה של היהודים בזמנו ובסביבתו. ייתכן שהחיבור נכתב שנים מעטות לאחר חתימת 'שופטים-נאמה'.

6. אלישע בן שמואל

משורר זה, המכונה 'ראגב', חי בסמרקנד במאה ה-17. ידועות לנו שתי יצירות משלו: 'שְׁאֵהֲזָאדָה וְצוּפִי' (בן-המלך והצופי)² ו'חנוכה-נאמה' (מגילת חנוכה). 'שְׁאֵהֲזָאדָה וְצוּפִי' מיוסד, כפי שגם מתברר מן הפתח-דבר של המשורר, על הגרסה העברית של הסיפור העממי הנפוץ, 'בן המלך והנזיר', לאברהם אבן חסדאי (ספרד, המאה ה-13). מקור העלילה הוא סיפור עממי הודי, המתאר את חיי גְאוּטְאָמָה בודהא. סיפור זה עבר באמצעות גרסה גרוזית ליוונית, וממנה לשפות אירופיות אחרות. בגרסה היוונית הפך הסיפור ההודי לאגדה נוצרית בשם 'בְּרִלְאָם וְיוֹסֵפָאט'; אחר-כך, בתרגום ועיבוד לאטיני משנת 1048, נודע בשם 'ברלאם ויוֹאֶסֶף'. בכיוון אחר עבר הסיפור לפרסית אמצעית (בתקופה הטרנס-אסלאמית) ונקרא בשם 'בְּלָאוֹהֶר וּבְפִרְאֶסֶף'. כנראה שמפרסית עבר הסיפור לערבית, אך הגרסה הערבית הזאת אבדה. הגרסה הפרסית-יהודית של אלישע בן שמואל מבוססת על העיבוד העברי הנזכר של הגרסה הערבית שאבדה.

בין הגרסאות של סיפור זה בשפות השונות מצויים שינויים רעיוניים ומגמתיים וגם הבדלים במוטיבים הסיפוריים. הגרסה היוונית-אירופית חדורה רעיונות נוצריים,

2 צופיות היא זרם באסלאם. השם דגש על אהבת האלהים, על תורת הסוד ועל הינזרות מהנאות העולם הזה.

השופעים מפי נזיר נוצרי, הבא ללמד את הנסיך את היתרונות שבחיי פרישות, עד שלבסוף מקבל הנסיך את הנצרות. אברהם אבן חסדאי הכניס שינויים רבים בגרסתו העברית כאשר לעמדת המלך כלפי בנו, למגמות שבעצותיו של הנזיר ולעתידו של הנסיך, שבסופו של דבר נעזב לנפשו וחי בבדידות ובצער. הפרקים האחרונים בגרסה העברית חדרים רעיונות פילוסופיים ותיאולוגיים, דברי מוסר וחוכמה, סיפורים, מעשיות ואנקדוטות — שאינם מצויים בגרסה היוונית-אירופית ושונים מן הגרסה הפרסית-יהודית.

'שאהזאדה וצופי', בדומה ל'בן המלך והנזיר', כתוב בשירה ובפרוזה חרוזה, והוא כולל 38 פרקים, אשר 34 מהם מגוללים את סיפור-המעשה, והפרקים האחרים כוללים פתיחה, שבח לאל, שבח למשה רבנו וחתימה. היסוד החשוב בגרסה הפרסית-יהודית הוא העידוד לחיי פרישות, לטיהור הנשמה והרחקתה מ'תיבת הגוף', המהווה 'בית-כלא' לנשמה, והשאיפה לחזור אל המקור האלוהי. המספר הרב של כתבי-היד של 'שאהזאדה וצופי' מעיד על הפופולאריות של יצירה זו ועל היותה נכס תרבותי וספרותי בקהילות פרס.

החיבור האחר של אלישע בן שמואל, 'חנוכה-נאמה', הוא יצירה שירית קצרה ללא תאריך. לדברי המשורר בפתח-דבר ליצירה זו, היא מיוסדת על המסגרת העלילתית של 'חנוכה-נאמה' מאת עמרנני. המחבר מדבר על עצמו כמי שהיה מופר בקהילתו כמשורר, וייתכן שלכד מיצירות אלה הוא חיבר שירים אחרים.

7. בנימין בן מישאל

בנימין בן מישאל, מכאשאן, המכונה אמינא, נולד בשנת 1672 וחיבר שירים קצרים בנושאי קודש וחול. בין שיריו ראויים לציון: (א) תפסיר עקדת יצחק, המבוסס על הפיוט 'עת שערי רצון להיפתח' מאת יהודה בן שמואל בן עבאס מן המאה ה-12; (ב) תפסיר מגילת אסתר, המבוסס על המקור המקראי ועל מדרשים; (ג) תפסיר אזהרות לרשב"ג, שאמינא חיברו בשנת 1732; (ד) פיוט תחנונים ארוך בעברית, שנכתב בשנת התע"ט (1719). הפיוט כולל 23 מחרוזות בנות ארבעה טורים כל אחת, ש-22 הראשונות בהן סדורות לפי אליטראציה אקרוסטיכונית אלפביתית. במחרוזות אלה כל המלים בשלושת הטורים הראשונים מתחילות באות זהה, לפי סדר הא"ב, והטור הרביעי לקוח מתהלים קיט (תמניא אלפין). במחרוזת החתימה ראשי התיבות בשלושת הטורים הראשונים מצטרפים למלים: בנימין בן מישאל שנת התע"ט. הטור הרביעי לקוח מתהלים קיט. (הפיוט במלואו, בלוויית מבוא והערות, פורסם בפעמים, 2, ירושלים, 1979, עמ' 48-54).

8. משוררים כרוניקאים

(א) באבאי בן לוטף — מכאשאן, הכרוניקאי היהודי הראשון בפרס הידוע לנו, תיאר את סבלם של היהודים במדינה זו בשנות 1613(?)–1662. הכרוניקה השירית שלו,

'פְּתָאב אנוסי', מתארת את הרדיפות, הגזרות, הגירוש ההמוני, הרצח וגזילת-הרכוש של היהודים ומנהיגיהם בפרס. הכרוניקה הזאת היא מסמך אותנטי בעל ערך היסטורי, שתוכנו מתאמת בתיאורים דומים, שנמצאו בספרי-מסע של נוסעים אירופיים במקורות כנסייתיים נוצריים ובכרוניקה של ההיסטוריון הארמני אַךְאָל מתבריו, שתיאר את סבלם של הארמנים והיהודים בפרס באותם הימים.

באבאי בן לוֹטֶף כתב את 'כתאב אנוסי' בשנות 1656-1662, שהיו שנים מרות מאוד ליהדות פרס, תחת שלטונו של שאה עֶפָאס השני (מלך 1642-1667). מחמת הרדיפות היגרו יהודים מעיר לעיר, מהם שחשבו לעלות לירושלים, והמחבר עצמו חשב להגר מכאשאן לבגדאד. לבד מההגירה, גורשו היהודים לאזורים נידחים. אולם כאשר החליטו השלטונות לגרש את יהודי יְזֵד לכאבול (אפגאניסתאן), התנגדו לכך שכניהם המוסלמים, שראו בקהילה היהודית בעירם גורם מועיל ומתקדם. הגירוש לא יצא לפועל. הגירוש וההגירה שינו את המפה הדמוגרפית של יהדות פרס. נוסף על הרדיפות והגזרות הקשות מתאר 'כתאב אנוסי' את מצבן הארגוני, החברתי והכלכלי של קהילות פרס, ויש בו רוב פרטים על התיישבות היהודים בערים רבות, עיסוקיהם ועוד (פרטים ראה במאמרי בפעמים, 6, ירושלים תשמ"א, עמ' 32-56).

(ב) באבאי בן פְּרָהָד — כשבעים שנה לאחר חיבור 'כתאב אנוסי' פעל משורר כרוניקאי יהודי נוסף בכאשאן, באבאי בן פרהאד, שהיה נכדו או נינו של באבאי בן לוֹטֶף. הוא תיאר את סבלם של בני-עמו, בעת שהאפגאנים פלשו לפרס (1722-1730) כדי למגר את השלטון הצפוי (1502-1736), וקרבות דמים התחוללו ברבות מעריה. בכמה ערים בפרס, כמו בכאשאן ובאצפהאן, השתבשו חיי היהודים, וסכנת השמדה ריחפה עליהם. הכרוניקה הקצרה של בן פרהאד מתארת את סבלם הקשה של היהודים בשנת הת"ץ (1729/30), במיוחד בכאשאן, שבה התאסלמו כל יהודי העיר למשך שבעה חודשים. בחיבורו כלולים דברי-ביקורת כלפי המנהיגים הרוחניים של יהודי כאשאן, במיוחד כלפי נשיא הקהילה, רבי דוד, שגילה חולשה ויחד עם קבוצה מנכבדי העדה הוביל את בני הקהילה להתאסלמות.

(ג) משיח בן רפאל — גם הוא מכאשאן, הוסיף במועד מאוחר יותר כ-200 בתי-שיר לכרוניקה של בן פרהאד. תוספת זו היא בעיקרה חזרה על מה שאמר כבר בן פרהאד על כאשאן, אך היא מחדשת בדברי השבח לנשיא החדש של הקהילה, רבי אברהם, שגילה אומץ לב והצליח לבטל את גזירת ההתאסלמות.

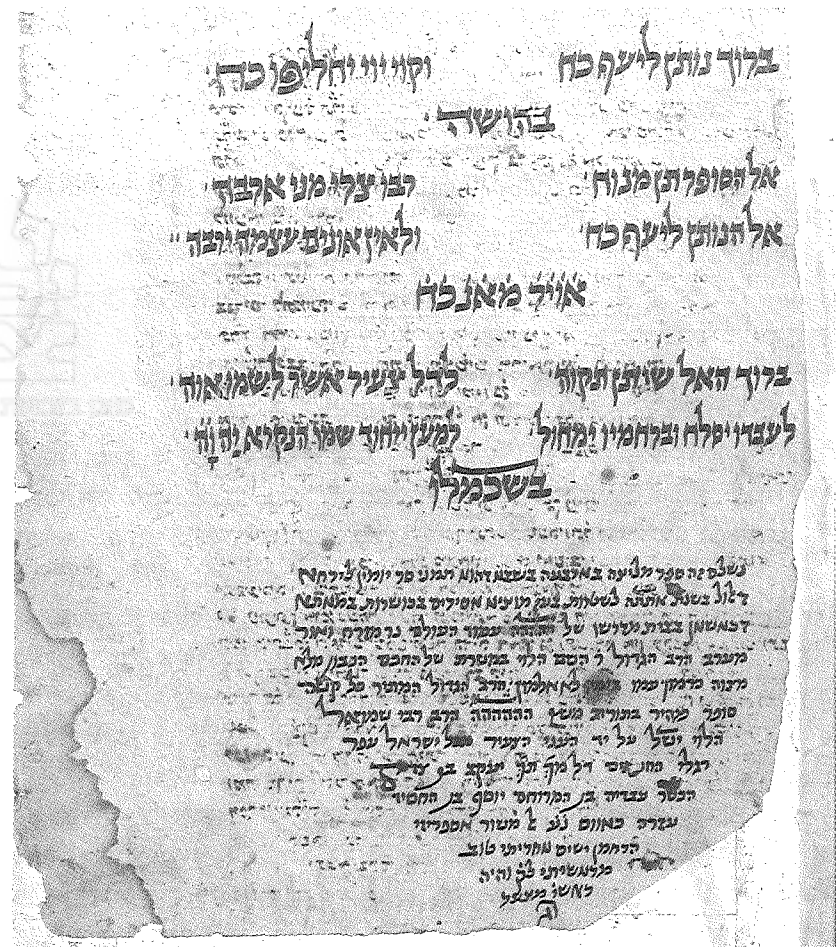
9. משוררים אחרים

אפשר לציין שמות של משוררים נוספים כמו: יוסף יהודי מבוכ'ארה, יהודה בן דוד מלאר (דרום פרס), שמואל בן פִּיר אַחְמֵד ובנו אלישע מכאשאן, שְׁהָאב מיזד, סימֶן-טוב מלמד ממשהד — שחיברו יצירות שירה ופיוט חשובות, הראויות למחקר וללימוד. יהודים רבים בפרס שלחו ידם בחיבור שירים ופיוטים בפרסית-יהודית או בעברית, אולם על רובם המוחלט אין לנו פרטים, מלבד שמותיהם ולעתים רחוקות גם

שמות אבותיהם. ויש פיוטים, שאין ספק שחוברו בידי יהודים מפרס, אבל מחבריהם נשאר עומים ושמותיהם נשכחו. מכל מקום, כאמור, בסקירה זו קצר המצע מלהזכיר את שמות כל המחברים או כל היצירות, שהן חלק מן הספרות של יהודי פרס.³ (רשימה של 65 משוררים ופייטנים, שכתבו בפרסית-יהודית — ראה בנספח בסוף המאמר.)

יהודי פרס הביעו את עולמם הרוחני ואת הווייתם הדתית, התרבותית והחברתית בשפת השירה; נראה שהם שאבו תעצומות-נפש מהשירה, שהקלה על קיומם הפיסי והרוחני, נוכח הפורענויות והפגעים הרבים, שהיו מנת חלקם.

3 מבחר משיריהם של יהודי פרס נתפרסם, באותיות פרסיות, בידי כותב שורות אלה, בספר שיצא לאור בטהראן בשנת 1973.

קולופון של ספר המליצה (כ"י מכון בן-צבי 4562), הועתק בעיר כאשאן בשנת את"ה לשטרות (1494 לספירה). ראה לעיל עמ' 8.

משוררים ופייטנים שכתבו בפרסית-יהודית

להלן רשימה של 65 שמות של משוררים ופייטנים יהודיים, שכתבו דברי-שירה בפרסית-יהודית. הרשימה מבוססת בעיקרה על כתבי-היד הפרסיים-יהודיים שבמכון בן-צבי. אין בידינו ידיעות על זמנם ועל חייהם של רוב המחברים, הכלולים ברשימה זו, אבל סביר להניח, שרובם ככולם חיו במאות י"ז-י"ח.

המחברים סדורים על-פי סדר אלפביתי של שמותיהם הפרטיים. משורר שלא ידענו את שמו המלא, ציינו רק את שמו הפרטי, או כל שידענו עליו. שיר ללא כותר, הבאנו אִפיון של השיר בלבד. משורר הכלול בגוף המאמר, לא חזרנו על פירוט יצירותיו, וליד שמו צוינה הפניה אל גוף המאמר.

אבן גיאת' – שיר כללי, ובו שבח האל.

אבראהים בן מולא אבו אל-כ'ייר – מחבר השיר הידוע בשם 'כ'ודאדאר-נאמה', שהוא קינה בלהג יהודי בוכ'ארה.

אברהם בן יצחק – שיר שבח לנביא יחזקאל.

אהרון – שיר חתונה, ובו סיפור על משה רבנו.

אהרון מהעיר גולפאיגאן – שיר בשבח בעלי אמונה.

אהרון בן משיח צפאהאני, תושב יוד – ראה עליו בגוף המאמר.

אליהו – שיר לכבוד הרב משה.

אליהו בן אבאבא – (1) שיר שבח לאל; (2) שיר שבח למשה רבנו.

אלישע – תפסיר שיְרִי לפיוט 'אמון יום זה', רשות לאזהרות רשב"ג, מאת דוד בן אלעזר בקודה.

אלישע בן שומאל, המכונה **ראגב** – ראה עליו בגוף המאמר.

אלעזר – שיר על אדם וחזה, נח ונביאי ישראל.

אקאבאבא – תפסיר שירי לפיוט יד ידי רועי מקימי מרמס אנשי לצון ולפיוט 'יום וליל רוחי תודה ברננה', שניהם מאת ישראל נג'ארה.

באבאי – שירי בקשות.

באבאי בן יצחק – תפסיר שיְרִי לפיוט 'סיני סיני איה משה'.

באבאי בן לוטף – ראה עליו בגוף המאמר.

באבאי בן פרהאד – ראה עליו בגוף המאמר.

בנימין בן אליהו, מהעיר כאשאן – תפסיר שירי לפיוט 'אם אפס רובע הקן' מאת אפרים בר רבי יצחק מריגינשבורג; וכן תפסיר שירי לפיוט 'סיני סיני איה משה'.

בנימין בן מישאל, המכונה **אמינא** – ראה עליו בגוף המאמר.

גרשון – שיר על פורים.

גרשון, מהעיר כ'ונסאר – שיר לכבוד חתן.

גרשון, מהעיר כאשאן – (1) שיר דיִדאקטי ארוך, מחולק לשערים; (2) שיר בשבח חודש אדר.

דוד בר מאמין – חי לפני שנת 1680, כנראה בעיר כאשאן, וחיבר שיר שבח

לאלוהים.

חביב – שיר כללי בעל תוכן דתי.

חזקיה – שיר המתייחס לאנוסים, כנראה בתקופה הצפונית.

חזקיה – שיר בקשה ושיר על פרישות ועל הבלי העולם הזה (ייתכן ששני חזקיה אלה הם משורר אחד).

חיים אלעזר – מחבר הספר 'חייאת אל-איאם' (ירושלים תרס"ז).

יהודה – שיר שבח לעזרא הסופר.

יהודה, מהעיר לאר – מחבר 'מכין אל-פנד' (בית-אוצר לעצות טובות).

יוסף – שיר על טיבם של המאכלים והמשקאות. גם כמה שירים ותפסירי שירים נתחברו בידי משורר בשם יוסף, ואיננו יודעים אם מדובר באותו משורר.

יוסף אבן סימן, מהעיר זרגאן שליד שיראז – (1) שיר שבח לשבת; (2) שיר שבח לפירות וירקות; (3) שיר על חבלי הגלות; (4) דברי מוסר.

יוסף בן אקאבאבא – שיר בקשה.

יוסף בן יהודה בן מ' אקא – (1) תפסיר שירי לפיוט 'מי כמוך ואין כמוך'; (2) מעשה בפרעה מלך מצרים, בשירה.

יוסף בן יצחק בן מוסא – שירים שונים, ביניהם שיר ארוך בשם 'אנטיוכוס' נאמה, אשר נתחבר בבוכ'ארה בשנת 1749.

יוסף יהודי, מבוכ'ארה – חיבר לרוב שירים ליריים וכן תפסירים שיריים לפיוטים שונים.

יחזקאל, המכונה נזר – שיר שבח לנביא יחזקאל.

יעקב – (1) שיר על חגים ומועדים; (2) שיר אזהרה ועידוד לשמירת היהדות; (3) שיר אהבה; (4) תפסיר שירי ל'נשלם יין נשלם יין בקשתי ולא מצאתי יין'.

יעקב בן אבא – שיר שבח ליהדות כדת אמת.

יעקב בן יששכר – שיר מעורב בעברית ובפרסית, סימן תשר"ק.

יעקב בן פלטיאל, מהעיר רשת – (1) תפסיר שירי לפיוט 'אשירה לה' מזמור שיר ליום שבת' מאת דוד פארדו, המושר ביום ב' בשבתות; (2) תפסיר שירי לפיוט 'ירד דודי לגנו' מאת ישראל נג'ארה.

יעקובי – שיר לירי.

יצחק, מהעיר יזד – שיר על עקדת יצחק.

כ'אג'ה בוכ'אראי – ראה עליו בגוף המאמר.

מופלאס, מהעיר כ'ונסאר – (1) שיר שבח לנביא יחזקאל; (2) שיר שבח לכבוד שרח בת אשר.

מנשה בן שלמה בן אלעזר, המכונה ג'אני מכשמיר – כמה שירים ליריים ושירי כיסופים לארץ-ישראל, וכן (1) תפסיר שירי לפיוט 'יום ליום אודה לשמך אל'; (2) תפסיר שירי לפיוט 'יונתי זיו יפעתך דמה לכסיל וכימות', שניהם מאת ישראל נג'ארה.

משה בן יצחק – (1) אזהרות בעברית ובפרסית; (2) תפסיר לפיוט 'אל מלך נאמן שלח ציר נאמן' לכבוד המשיח; (3) תפסיר לפיוט 'מסוה נתן על פניו', שבח של משה רבנו. שני הפיוטים בעברית נתחברו בידי המחבר עצמו.

מרדכי בן דוד – ראה עליו בגוף המאמר.

נהוראי – שיר כללי.
 נתן, מהעיר גולפאיגאן – (1) שיר בקשה; (2) תפסיר שיר לפיוט יזך גלה דוד
 מחמד עיני מאת ישראל נג'ארה.
 נתן, מהעיר יזד – שיר כמיהה לגאולה.
 סולימאני – שיר כללי.
 סימן טוב מלמד, המכונה טוביה – מוצאו מהעיר יזד, היגר להראת ומאוחר
 יותר למשהד, שם נפטר ב-1828 (?). חיבר כמה שירים, רובם בעלי תוכן מיסטי-
 צופי. היצירה הידועה ביותר שלו, 'חיות אל-רוח' (חיי הרוח), יצאה לאור
 בדפוס (ירושלים תרנ"ח).
 עבדאללה בן יהודה המדאני – תפסיר שירי לאזהרות מאת רשב"ג.
 עמראני – ראה עליו בגוף המאמר.
 ציאא – שיר לירי.
 ראובן – תפסיר שירי לפיוט 'מתי יבושר עם' מאת אלעזר, לשמחת תורה.
 רחים המדאני – שיר לירי.
 רחים עמראני – שיר לירי.
 רפואה כהן – שירה ובה דברי מוסר ועצות טובות.
 רפואה כהן, המכונה רפיעא – שיר לירי (ייתכן ששני המחברים האלה הם
 משורר אחד).
 שאהין – ראה עליו בגוף המאמר.
 שהאב, מהעיר יזד – שיר בקשה.
 שמואל – שיר לכבוד המשית.
 שמואל פיר אחמד, מהעיר כאשאן – תפסיר שירי לאזהרות מאת רשב"ג.
 ת'אני אליאו – תפסיר שירי לפיוט 'יום ליום אודה לשמך' מאת ישראל
 נג'ארה.

ביבליוגרפיה נבחרת

מלכד הספרים והחיבורים שצוינו בגוף המאמר, ראה:
 חנינא מזרחי, תולדות יהודי פרס ומשורריהם, ירושלים 1966.
 אמנון נצר, 'פרס, יהודים... פרסית-יהודית', האנציקלופדיה העברית, כח, ירושלים
 ותל-אביב תשל"ו.
 המבוא בספר 'כתבי-היד של יהודי פרס במכון בן-צבי' (יצא לאור בקרוכ).
 ולטר י' פישל, 'המורשה הספרותית של יהודי פרס', הגות עברית באמריקה, תל-אביב
 1972.

Wilhelm Bacher, *Zwei Jüdisch-persische Dichter, Schahin und Imrani*,
 Strassburg i.E. 1908.

Jes. P. Asmussen, *Studies in Judeo-Persian Literature*, Leiden 1973.

Amnon Netzer, 'A judeo-Persian Footnote: Šāhin and 'Emrāni', *Israel
 Oriental Studies*, IV, Tel-Aviv 1974, pp. 258-264.